Castell de Sax. Vessant sud del castell i esperó de l'albacar

Miquel Sánchez i Signes

Publicación digital:
Intervenciones arqueológicas en la provincia de Alicante. 2011

Editores:
A. Guardiola Martínez y F.E. Tendero Fernández
Sección de Arqueología del Ilustre Colegio Oficial de Doctores
y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de Alicante

Año de la edición: 2012

ISBN: 978-84-695-6559-9

Enlace web:
http://www.marqalicante.com/contenido/int_arqueologicas/doc_194.pdf

Sección de Arqueología

MUSEO EUROPEO DEL AÑO 2004

MARQ
MUSEO ARQUEOLÓGICO DE ALICANTE

DIPUTACIÓN DE ALICANTE

Denominación de la intervención:	**Castell de Sax. Vessant sud del castell i esperó de l'albacar**
Municipio:	Sax
Comarca:	El Alto Vinalopó / L'Alt Vinalopó
Director/codirectores:	Miquel Sánchez i Signes (becari d'investigació del Servei d'Investigació Prehistòrica de València)
Equipo técnico:	–
Autor/autores del resumen:	Miquel Sánchez i Signes
Promotor:	Excm. Ajuntament de Sax
Nº de expediente:	2011/0156-A
Fecha de actuación:	09-04-2011 a 10-04-2011 i 07-05-2011 a 08-05-2011
Coordenadas de localización:	X 690.196 – Y 4.267.990
Periodo cultural:	Baixmedieval, modern, contemporani
Material depositado en:	No s'ha efectuat dipòsit de materials
Tipo de intervención:	Prospecció arqueològica, excavació arqueològica, planimetria

***Resumen**: Presentem en aquest treball els resultats obtinguts durant l'actuació arqueològica efectuada al castell de Sax, centrada en tres zones de la fortalesa: en primer lloc, al vessant sud, en una de les cubetes naturals existents; en segon lloc a la zona del recinte inferior o albacar denominada esperó del Bou; i per últim, front a aquest, en una elevació amb restes constructives.*

***Palabras claves:** Vinalopó, Sax, castell, sondeig, planimetria.*

***Abstract**: We present in this paper the results obtained during the archaeological work done in the castle of the Sax, focused in three areas of the fortress: first, in the south slope, on one of the cells; second, in the area of the lower enclosure or "albacar" called "esperó del Bou" (Ox's spur); last, in front of that, on an elevation with constructive remains.*

***Keywords:** Vinalopó, Sax, castle, probing, planimetry.*

Desarrollo de la intervención:

El castell o fortalesa de Sax es troba en el municipi del mateix nom, a la comarca alacantina de l'Alt Vinalopó. Es tracta d'un conjunt de defenses de diverses èpoques dividides en dos recintes, un superior i un inferior (més un ampli espai exterior al sud), de forma allargada en direcció E-O, i que es situa a 524 m sobre el nivell de la mar. És el monument històric i l'element patrimonial més representatiu de la població i el que domina no només el nucli urbà actual, el qual es desenvolupa tot al llarg del vessant sud de la penya del castell per a després obrir-se a l'oest, sinó també la conca del corredor del Vinalopó entre les localitats de Villena i Elda-Petrer, així com la xarxa de camins que comuniquen tant el nord i sud com l'est i oest.

No tenim gaire referències de Sax durant l'època islàmica; l'única d'elles pertany ja al segle XV, a l'obra geogràfica d'al-Himyarí (qui la compila a partir de referències extretes sobretot d'al-Bakrí i al-Idrisí, segles XI i XII): "[...] ciutat d'al-Andalus, a prop de Petrer. És un poble important i pròsper. Està a poca distància de Xàtiva" (Al-Himyary, 1963: 208, trad. de M.P. Maestro; Ponce i Vázquez, 1997: 275). És ara per ara l'única font documental àrab en què hi apareix el nom de Sax, anomenada

Sys; a aquesta circumstància cal afegir el buit documental que es produeix per a tota la zona del Vinalopó entre els segles IX i XI per a comprendre que l'arqueologia és una eina essencial per a comprendre el període històric entre el pacte de Tudmir i la conquesta cristiana a la zona de l'Alt Vinalopó.

El canvi de mans de musulmans a cristians es produeix en Sax l'any 1240, després de tres intents: l'any 1239, el rei Jaume I concedeix cavalcades a alguns homes de la seua host perquè fustiguen els musulmans més enllà de la línia d'avanç dels catalans i aragonesos, de manera que eixe mateix any el cavaller Ramón Folch de Cardona s'hi dirigeix cap a Villena, amb una expedició que incloïa el fill de Blasc d'Alagó, Artal, i un fonèvol, amb l'ànim de rendir la plaça. Tan bon punt arribaren, però, van adonar-se que la resistència dels defensors era molt més forta del que pensaren, tant que una eixida d'aquells va destruir durant el setge l'enginy de guerra i els cristians, no volent assumir més pèrdues, van alçar el cèrcol i s'hi retiraren. No obstant, a la cerca de recuperar allò invertit en la cavalcada i obtenir alguns guanys, s'hi dirigiren cap a la propera Sax amb la intenció de saquejar-la, però de nou la resistència no fou com esperaren i, durant l'acció, diversos cavallers resultaren ferits i mort Artal d'Alagó, de manera que els cristians tornaren rere la línia de llur exèrcit.

El 1240 es va repetir l'intent, aquest cop amb una host més nombrosa integrada per l'infant Ferran, Rodrigo de Lizana, Pere Cornel, Artal de Luna, alguns membres de l'Orde de Calatrava i una partida d'almogàvers. Portaven amb ells també enginys de setge, però ni els homes ni les màquines foren suficients de nou per a retre Villena. En veure el cost de la fracassada expedició (dos cavallers morts i diversos enginys destruïts), els cristians van decidir de no seguir avançant i tornar de nou al gruix de l'exèrcit. Eixe mateix any, malgrat tot, tant Villena com la veïna Sax acabarien per ésser lliurades als nouvinguts quan, gràcies a una nova cavalcada formada ara per cavallers de l'Orde de Calatrava i almogàvers, els cristians van aconseguir retre ambdues places junt amb les de Bogarra i Caudete; ignorem, però, si el traspàs fou pactat o si es produí un enfrontament armat per elles, com assenyalen alguns autors, sobretot locals, al voltant de la controvertida batalla de Santa Eulàlia, lliurada d'haver succeït entre Sax i Villena (López Serrano, 2005; Menéndez Fueyo, 2010).

Malgrat la caiguda de les places de Villena, Sax, Bogarra i Caudete en mans de la Corona d'Aragó, els antics pactes entre aquesta i la Corona de Castella obligaren pel tractat d'Almizra a cedir-les als castellans, a canvi que els primers mantingueren les seues pretensions sobre Xàtiva. La frontera anava a mantenir-se estable fins el regnat de Jaume II, qui desestabilitzà el panorama geopolític de la zona amb la conquesta de Múrcia. Per la Sentència Arbitral de Torrellas (1304), Jaume II incorporava al regne de València la meitat del territori murcià (gairebé tota la província actual d'Alacant), i recuperava les places de Villena i Sax, les quals malgrat trobar-se ara sota la sobirania catalano-aragonesa continuaren pertanyent al llinatge castellà dels Manuel, als quals Alfons X els les havia atorgades l'any 1262 junt amb un extens territori. La nissaga dels Manuel va mantenir la senyoria del Vinalopó des de l'infant Manuel de Borgonya i Suàbia, al qual es feu la donació, fins Fernando Manuel, fill d'en Juan Manuel i nét del primer, primer duc de Villena i últim senyor de la casa. A la seua mort, el govern del ducat passà a mans de la seua filla Blanca, una xiqueta de dos anys d'edat sota la tutela

de sa tia Juana Manuel, esposa de l'infant Enrique de Trastámara, el qual arribaria a ésser rei de Castella. Blanca moria l'any 1361, de manera que Juana es feia càrrec del patrimoni dels Manuel.

La guerra civil castellana, la qual enfrontà el rei Pedro I, de malnom el Cruel, i el seu germà l'infant Enrique (el marit de Juana Manuel), tindria conseqüències per a Sax i el Vinalopó. El rei Pere el Cerimoniós ja havia estat enfrontat a Pedro I en l'anomenada guerra dels Dos Peres, de manera que el seu ajut no oficial anà dirigit cap al de Trastámara, per a socórrer al qual, entre altres mesures, envià amb una host l'infant Alfons de Ribagorça, comte de Dénia i futur duc de Gandia. Amb el regicidi de Pedro I, el qual posà fi al conflicte, l'acció del de Ribagorça es va veure recompensada amb la donació del territori de Villena, els dominis orientals de l'antic senyoriu dels Manuel, l'any 1369, sota la forma jurídica de marquesat (des del 1372). Alfons d'Aragó mantindria el marquesat de Villena, el qual integrava Sax també, fins l'any 1391, en què fou desposseït pels tutors del rei infant Enrique III i annexionat a la corona castellana. Des d'eixe moment, passaria de mans fins la definitiva donació de Juan II a Juan Pacheco, amb el títol de marqués de Villena.

Els Pacheco són els possessors més coneguts del castell i la senyoria de Sax. Juan Pacheco rebia el títol l'any 1402, i de seguida escometia una sèrie de reformes importants en gairebé totes les fortificacions dels seus dominis amb l'objectiu de reformar-les, posar-les a punt i adaptar-les a la nova realitat bèl·lica del segle XV. El marquesat seria heretat pel seu fill Diego López Pacheco, segon i últim representant de la casa amb el títol de marqués de Villena: al llarg de la guerra de successió castellana (la qual enfrontà Juana de Trastámara, de malnom la Beltraneja, i Isabel la Catòlica), aquest decidí donar un recolzament efectiu als Trastámara, decisió que li comportà tres conseqüències nefastes per als seus dominis: en primer lloc s'estengueren diversos avalots antisenyorials per les viles i llocs del marquesat; en segon, va haver d'enfrontar-se amb el comte de Cocentaina, Joan Roís de Corella, isabelista, durant l'anomenada guerra del Marquesat (1476-1480); i en tercer i últim, hagué d'afrontar la contínua pèrdua de territoris a mesura que el conflicte castellà avançava i durant el quals els Pacheco s'hi trobaven, a cada cop, més aïllats.

La guerra de successió, com sap tothom, finalitzà amb la victòria del bàndol d'Isabel la Catòlica. El posicionament de Diego López al costat de la derrotada aspirant al tron provocà que fos desposseït per la nova reina de gran part dels seus títols i dominis, entre ells el marquesat de Villena.

Sax ja l'havia perduda temps enrere, quan el de Corella, dins la guerra del Marquesat, assetjà la fortalesa amb una bombarda des del 20 de març fins el 4 de juny de 1476, raó per la qual aquesta plaça passà a mans dels comtes de Cocentaina fins el 1501, moment en el qual és absorbida per l'erari reial. Malgrat tot, el castell es mantindria pràcticament buit i seria abandonat pels volts del segle XVI.

Sax i Villena romandrien en mans castellanes fins l'any 1836, en què s'incorporen fins als nostres dies al territori castellà, després d'un breu lapse, en la província de Múrcia la primera i en la d'Albacete la segona (des del 1833, segons la reforma administrativa de Javier de Burgos).

La fortalesa de Sax

El castell de Sax es defineix per la seua forma allargada, en cota descendent E-O, i per llur posició sobre la penya del castell, una cresta de roca de formació calcària contra el vessant sud de la qual s'ha desenvolupat el nucli històric de la vila de Sax. El castell ocupa l'extrem oriental, i també el més elevat, d'aquesta penya. Podem dividir-lo en dos recintes ben diferenciats, partits per la torre mestra o grossa, mal anomenada de l'homenatge: el recinte sobirà o superior (alcassaba en la bibliografia tradicional) i el recinte jussà o inferior (albacar).

El recinte sobirà alberga la torre mestra (car l'accés a ella s'hi realitza actualment des de la plataforma superior del castell), la torre oriental, també coneguda com a torre almohade, un bastió semicircular orientat al sud, una cisterna o aljub força transformada al llarg de les reformes realitzades en la fortalesa en la dècada de 1960 fins el 1971, i una plataforma de servei sobre aquesta última construcció. La torre mestra, ben estudiada ja en el seu moment (Simón i Segura, 2002) i encara en procés de documentació del seu interior (Galvañ i Vázquez, 2010), és una edificació defensiva prismàtica, de planta rectangular i tres nivells, que fa 20,55 m d'alçada i 9,55 per 13,20 m de costat (Simón i Segura, 2002: 27). La seua fàbrica és de maçoneria encintada amb morter de calç, al qual com a element embellidor s'hi afegeixen fragments de ferro que en el seu dia van haver de brillar amb la llum del sol. Es tracta d'un element gairebé únic a la zona del Vinalopó, a causa del seu novedós sistema d'accés, car es converteix en una torre-portal de gran mida a través de la qual s'hi realitzava la comunicació entre el recinte jussà i el sobirà mitjançant una escala en la cara nord de l'elevació on la torre s'assenta, hui desapareguda. Els quatre cantons de la torre presenten una fàbrica de carreus ben treballats, des de la base fins el parapet; junt amb els envans i la caixa d'escala, són els únics elements d'estereotomia presents a la torre. La seua cronologia és baixmedieval: molt possiblement llur construcció començara en època dels Manuel i finalitzara ja durant el marquesat dels Pacheco, en una data indeterminada.

Pel que fa a la torre oriental, es tracta d'una construcció bastant més antiga, datada en època almohade mitjançant paral·lels (Azuar Ruiz, 1981): és una torre de tàpia, d'un cos d'alçada, molt rehabilitada en la dècada de 1960. En el seu origen fou, amb pràcticament total seguretat, l'element defensiu més important del primitiu castell-refugi andalusí, però amb la construcció de la torrassa baixmedieval va perdre importància fins el punt de convertir-se, a les acaballes del segle XV durant el domini dels comtes de Cocentaina, en una capella dedicada al culte a Sant Jordi. D'aquesta època són segurament els forats de cabiró i l'arc conopial excavat a la façana que pot veure's en algunes fotografies antigues (Simón García, 2010). A prop de la torre, en el llenç de muralla, sobresurt una mena de bastió semicircular en què s'hi troba encastat, a fora, l'escut de la família Pacheco: se'l suposa una modificació defensiva baixmedieval, potser adaptada per a situar-hi una peça artillera de xicotet o mitjà calibre. Per sota s'hi troba l'aljub superior (al recinte jussà hi ha un altre), segurament el més antic de la fortalesa i el que al segle XV podria haver donat servei a la poca artilleria present en el castell: és una de les estructures més transformades durant la segona meitat del segle XX.

El recinte jussà compta amb menys elements, però no menys importants: s'hi troben el frontal d'ingrés a la fortalesa, un altre aljub contra aquest, algunes restes d'habitatges d'època islàmica i l'esperó del Bou. El frontal d'ingrés és una obra nova, de les acaballes del segle XX, refeta en maçoneria a partir de les restes arqueològiques aparegudes durant les tasques de seguiment efectuades en la dècada de 1980, quan es plantejà dotar d'un accés millorat al castell; consta d'un envà amb arc de mig punt flanquejat per dos cubs semicirculars crestejats amb merlons. A l'interior, contra aquesta estructura, trobem l'aljub inferior, construït al voltant del segle XV arrasant els nivells d'ocupació anteriors. Al sud es situa l'esperó del Bou, una estructura avançada que ocupa una estreta plataforma que sobresurt del front oest del castell, amb una tendència dominant cap al SSE. Des de la seua superfície poden controlar-se tres punts: el sud-oest, el nord i l'explanada d'accés a la fortalesa, davant el frontal d'ingrés. Dins d'ella s'efectuà una de les dues intervencions arqueològiques.

Per últim, al sud resta un ampli espai en pendent on hem pogut documentar diversos graons picats en la roca i una cubeta de formació natural amb transformació antròpica. D'antic, a banda, ja es coneixia l'existència d'una pedrera emprada per a les construccions de la mateixa vila de Sax. A la part més alta vam poder documentar també, junt a l'esperó del Bou i a l'est d'aquest, una sèrie de graons molt similars als abans comentats que donen accés a una plataforma menuda, de tendència més o menys triangular, on s'hi localitzaren restes constructives adherides a la roca. A tot aquest espai extern se l'ha considerat de vegades per la historiografia local (Gil Peláez, 2005) un recinte tancat per muralles que, davallant del castell, protegirien al seu interior la vila de Sax, però no hi ha proves ni documentals ni arqueològiques que puguen avalar aquesta hipòtesi.

Antecedents arqueològics

Fins l'any 1982-1983 no s'hi portà a terme la primera intervenció arqueològica sistemàtica en el castell de Sax. Malgrat tractar-se d'un seguiment arqueològic per a les obres de neteja i condicionament d'un nou accés en el vessant nord, dirigit per l'arqueòloga C. Navarro, s'hi va obtenir un important conjunt material ibèric, romà, medieval i modern; a més a més, hi eixiren a la llum les bases dels dos cubs semicirculars i del llenç entre tots dos, en què s'hi troba l'envà d'ingrés, l'existència del qual fins aleshores resultava del tot desconeguda.

Entre 1998 i 1999, com a resposta a la necessitat de finalitzar les tasques de recuperació volumètrica del frontal d'ingrés, els arqueòlegs J.L. Simón i G. Segura dirigiren una intervenció arqueològica en l'explanada terraplenada del recinte jussà, entre l'aljub, les escales que donen accés ara al recinte superior i l'elevació rocosa en què s'hi bastí la torre grossa, limitant-la a 55 m^2 (dels 135 m^2 amb què la zona compta i que encara no han estat sondejats). El punt escollit havia rebudes distintes aportacions de terra, formant un gros paquet contemporani.

A més a més, a començaments de la dècada de 1980 s'hi practicà una rasa sense control arqueològic contra l'aljub, tallant i barrejant els nivells estratigràfics associats a aquesta estructura. Malgrat tot, l'excavació va permetre traçar un bon arc cronològic que coincidia amb els materials aportats pel seguiment de la dècada

anterior: ceràmiques de cronologia califal-taifa, amb una continuïtat en la seqüència cap als segles XII i XIII, fins a època post-almohade (Navarro Poveda, 2010: 14), així com materials baixmedievals i moderns. Pel que fa a estructures, aparegueren restes de sòcols de maçoneria i de murs de tàpia, associat tot a trespols o nivells de pavimentació en terra compactada i calç; aquestes restes foren interpretades com a habitatges o cèl·lules funcionals d'una mateixa unitat d'època andalusina, per sota dels nivells cristians.

Del paquet baixmedieval no s'hi recuperaren restes materials datades més enllà de la segona meitat del segle XVI, la qual cosa coincideix amb el període d'abandonament y certa runa que reflecteix la documentació per a aquest moment.

Desconeixem encara, però, l'extensió de la possible població en altura andalusina, així com llurs límits; ignorem, de la mateixa manera, si la construcció baixmedieval del frontal d'ingrés va tallar la hipotètica continuïtat d'eixa poblament cap a l'oest.

Intervenció del 2011

Es va decidir intervenir al castell de Sax en tres punts distints: en primer lloc, al vessant sud, en una de les cubetes naturals on la transformació antròpica era més clara; en segon lloc, a l'interior de l'esperó del Bou, amb l'objectiu d'esbrinar la forma i funció d'aquesta estructura i preparar el terreny per a una futura excavació en extensió; i en tercer lloc a la punta enfrontada a l'esperó del Bou on s'hi havien localitzats graons tallats a la roca i restes constructives adherides a aquesta. Així, es practicaren tres sondeigs (S-I, S-II i S-III, el primer a la cubeta exterior i els dos restants a l'esperó del recinte jussà) i s'alçà planimetria d'una de les poques restes originals no intervingudes presents al castell, en l'extrem de l'esperó del Bou, i de les restes constructives presents a l'elevació on s'hi havien localitzats els graons.

El sondeig 1 (S-I) es va practicar en la cubeta del vessant sud de la muntanya del castell. Aquest sondeig es realitzà després de la documentació fotogràfica del muret de paredat que la tanca. S'hi procedí a documentar la zona que anava a ser objecte del sondeig i a retirar la vegetació que cobria la superfície; s'hi escollí una zona contra la paret de roca, per a comprovar si aquesta es trobava nua o si, pel contrari, per sota del sediment, existia qualsevol tipus de recobriment per a impermeabilitzar l'estructura i que donara a entendre una possible funció com a dipòsit d'aigües. S'optà per practicar una cala d'un metre per un metre, deixant en l'aire la possibilitat d'obrir un poc més cap al centre de la cubeta si l'estratigrafia resultava positiva. Les tres primeres capes es mostraren pràcticament estèrils, amb materials d'escorrentia procedents del castell, en paquets d'aportació natural: aquestes primeres unitats estratigràfiques no podien explicar-se d'una altra manera que per la caiguda natural, donat el grau d'inclinació del vessant, la roca nua del mateix i la situació de la cubeta, i interpretar-se com el farcit natural després de l'abandonament de l'estructura. Aquests nivells atrapaven un fragment caigut del paredat de tancament al voltant del qual hom decidí continuar excavant, donant una relació de posterioritat dels farcits més baixos respecte l'enderrocament i a altres que encara es situaven per sota, previs a l'ensorrament de l'estructura. En comprovar com l'estratigrafia resultava bastant regular i sense un

interès excessiu, hom decidí deixar el sondeig, l'objectiu del qual era comprovar segons el permís d'intervenció que es va sol·licitar l'existència de paquets vàlids, amb la intenció de reprendre la investigació d'aquest punt amb una apertura en extensió de la cubeta.

El mur de tancament s'adapta a la forma hemicircular de la cubeta. Es tracta d'un mur de maçoneria bastit en algun moment indeterminat, potser en època contemporània; el mur fou aixecat amb blocs de xicoteta i mitjana grandària disposats en filades horitzontals, alternant amb llits de morter ric en calç i àrids. S'assenta directament sobre la roca mare mitjançant un fi llit de morter amb la mateixa composició. Com en molts altres murs de la fortalesa, aquest muret presenta intrusions d'ofites, car la pedrera d'on hom extrau aquest material es troba bastant a prop del castell: una d'elles sobresurt de la cara externa de l'extrem est, sota una empremta superior en quelcom que s'assembla a una escala per a accedir a un possible nivell superior o al remat del mur. Es conserva partit en dues seccions, la qual cosa no val a dir que la llum que ha restat entre ambdues fos l'envà d'accés: el seu estat no permet ni una datació fiable ni una reconstrucció.

El sondeig 2 (S-II) es practicà dins el recinte del castell de l'esperó del Bou (un recinte de planta poligonal irregular), anomenat d'aquesta manera pel fet de trobar-se molt a prop de la formació calcària tradicionalment coneguda amb aquest nom (el Bou) pels habitants de Sax. Semblava interessant sondejar aquest punt de la fortalesa, ja que mai no s'hi havia efectuat cap actuació arqueològica, de manera que podria donar a conèixer la seua naturalesa, d'altra banda desconeguda. Calia preguntar-se de totes totes què era aquell recinte apuntat, quina funció complia dins les defenses del castell i, sobretot, quina relació tenia el mur de paredat encara en peu en l'extrem més estret de la construcció, al nord, amb la resta de l'esperó i com s'havia tractat aquell testimoni durant la restauració dels anys 60 i 70 del segle XX. Per eixa raó, hom decidí que la zona idònia per a practicar un segon sondeig resultava la més propera al testimoni, tocant aquest i el nou mur realçat durant les intervencions de reconstrucció.

En un començament s'hi practicà una cala d'un metre per un metre que després fou ampliada quaranta centímetres més. El mur nou no estava recolzat sobre cap resta de mur antic, de manera que es desconeix el traçat del tancament est de l'esperó (encara que creguem convenient descartar la possibilitat d'un mur semicircular com mostra el dibuix publicat a l'obra d'Herrero del 1905); malgrat tot, no pot variar gaire del de l'actual mur. Potser aquest es refés seguint una línia arrasada que, si no s'arriba a cotes molt més baixes, serà impossible de localitzar, comptant amb que encara s'hi conserve alguna resta. L'estratigrafia donà quatre nivells arqueològics, comptant el superficial, tots ells de reblit contemporani: només retirar l'estrat superficial, la UE 2002, començà a proporcionar molt de material de construcció, entre el qual abundaven les rajoles massisses, les rajoles contemporànies de panell i de a set i les teules a motlle industrials. Els nivells inferiors també es mostraren rics en material constructiu, tant en morter de calç i morter d'algeps com en formigó, en xicotets blocs producte de l'enderrocament d'alguna construcció i aprofitats per a reblir l'esperó, i en galetes, forma que cal associar al rebuig al final del dia de les pasteres de formigó que els peons ja no poden aprofitar en haver acabada llur jornada (és comú soterrar la

pastera sobrant amb unes poques palades de terra i al dia següent fer-ne una de nova). La UE 2003, a més a més, donà alguns fragments de ferro, entre ells dos claus que podrien associar-se a les tapieres emprades per a encofrar l'obra nova de l'esperó, i algunes pletines que cal posar en relació amb els mateixos encofrats o elements auxiliars de l'obra. Allò que sí va poder ésser comprovat fou que aquest mur nou, l'oest, a poc menys de mig metre de la seua cota superior, s'eixamplava per la cara interna: no es tracta de dues fases de construcció distintes, doncs la tècnica constructiva i el material de lligam dels blocs és idèntic i fins i tot és visible la continuïtat constructiva. Es tracta d'una base per a poder aixecar els murs de la mateixa manera que es feu en la resta del castell, encara que en aquest punt, segurament pel desconeixement del traçat i alçada dels paraments de l'esperó, hom decidí finalment no actuar-hi, deixant-los amb una alçada insignificant vora terra.

Comptat i debatut, es va poder comprovar com el muret nord mostra dues tècniques constructives: una idèntica a la del mur est i que pertany sense cap dubte a la restauració efectuada a la segona meitat del segle XX, i una altra en maçoneria i que forma un testimoni allargat que divideix el muret nord en dos. El testimoni és un paredat potser encofrat, format per blocs col·locats en filades regulars entre els quals destaquen les ofites locals, lligats amb morter de calç amb graves fines. El mur reconstruït segueix també la tècnica de la maçoneria encofrada, però de manera contemporània: els blocs es fracturen per a donar-los una forma irregular i s'entesten al màxim contra els taulers de l'encofrat perquè mostren cara per ambdós fronts; es lliguen amb morter de formigó. La caixa facilita la tasca de la construcció i la disposició dels blocs a plom. L'angle del mur reconstruït deixava veure la imbricació dels blocs per a formar un cosit continu, però eixe eixamplament inferior del mur est que hem assenyalat abans desapareixia en el mur nord. Pel que fa a la relació constructiva entre el mur reconstruït i el testimoni, els encofrats s'entestaren contra el mur antic en peu amb l'objectiu de recalçar-lo amb blocs nous i evitar el seu ensorrament. L'amplària del testimoni és contínua des de la part més alta fins la més baixa, i en ell no ha restat empremtes ni d'agulles ni de tapieres (cal assenyalar que les dues cares del parament es troben molt descarnades), però tampoc de buits per a la inserció de cabirons que puguen indicar-nos l'existència d'alguna mena de caminal volat.

Es realitzà un tercer sondeig (S-III) també dins l'esperó del bou, ara contra el mur oest, amb l'objectiu de comprovar la continuïtat dels nivells de reblit per una banda, i per una altra la conservació del mur original del qual, en el tancament oest, se'n conserva un fragment de llenç a tenir en compte. Una vegada més, tot semblava indicar que els encofrats de l'obra nova havien estat entestats contra la fàbrica antiga amb la finalitat de formar una línia recta.

El sondeig s'efectuà contra l'obra antiga, a l'aguait de trobar un mur amb les mateixes característiques que el parament est, però en retirar la capa superficial aparegué una anomalia: el mur antic era bastant més ample que el nou. El tall estratigràfic del sondeig mostrava diversos paquets de reblit constructiu, i un últim de farcit natural, composat per sorra molt fina i estèril, que fa pensar en la fase d'abandonament del castell fins que comencen els treballs de reconstrucció a la segona meitat del segle XX. La correlació entre els paquets documentats al sondeig 2 i

al sondeig 3 és idèntica . El parament baixava a plom fins la cota inferior del sondeig, amb un gruix constant que seguia sense relacionar-se amb l'obra nova, un fet que només es pot explicar amb la troballa feta a l'accés a l'esperó.

La neteja de l'accés aportà molta més informació de la què era previsible en un primer moment. La zona d'accés és una rampa encaixada en el seu últim tram entre els merlets reconstruïts del mur sud del castell i el mur oest de tancament de l'esperó, abans de girar cap a la porta d'accés al recinte jussà; el camí que hi condueix discorre pel caminal de la muralla sud. La retirada de les plantes, herbes i arrels que havien envaït el mur nord va permetre d'identificar una sèrie de graons contra el cos de la muralla. Aquests graons comencen en el punt en què s'estreny el pas entre els dos murs, on hom va poder reconèixer una mena de retranqueig del mur oest. Es pot pensar en un cos defensiu addicional i elevat al qual només s'hi podria accedir pel caminal de la muralla; un cos avançat per a batre l'accés al castell, buit i descobert, defensat per parapets i merlets i amb almenys un caminal (el que s'ha pogut documentar). A banda, aparegué un trespol trencat des del punt on el camí s'estreteix fins la zona superior, on es perd sota el sediment; a la vista dels resultats dels sondeigs 2 i 3, però, es plantejà la possibilitat que aquest paviment haja estat trencat per al possible buidat de l'estructura o per l'abocament de restes de construcció durant les tasques de rehabilitació arquitectònica de la segona meitat del segle XX. Caldria, ara per ara, un estudi en profunditat de la cara externa dels paraments, amb la finalitat de comprovar les fàbriques i les relacions entre els paraments antics i refets.

L'última zona d'intervenció va centrar-se en l'elevació enfrontada a l'esperó del bou, on hom identificà en una primera visita diverses restes de morter lligant alguns blocs sobre el llit nu de pedra, en un estat de conservació bastant dolent. Aquestes restes semblaven formar una línia recta des de l'accés, en que apareguerien graons tallats en la roca, fins la vora del pic de la formació. Altres restes també formant alineacions ens van fer pensar en una estructura de la qual no s'ha conservat gairebé res.

Pel que fa a les troballes, no gaire pot destacar-se. La major part del percentatge de material arqueològic recuperat correspon a fragments de rajola contemporània (anys 60 i 70 sobretot, rajola de rusc, de a 7, buida i roja) i de teula, groga i rogenca, sempre a motle i contemporània també. La poca ceràmica que hi apareix és sempre vidrada o obra aspra, sense decorar i força comuna: la més antiga sembla correspondre a època baixmedieval i moderna, i normalment es troba molt fragmentada i rodada. Entre els fragments d'obra aspra trobem tinalletes (és interessant una vora engrossida amb decoració incisa de bandes apareguda en la neteja de l'accés a la zona de l'esperó del bou), càntirs, recipients de cos globular i parets fines i fins i tot botiges d'època contemporània. També s'ha localitzat un xicotet fragment de pisa blanca decorada amb motius florals, pertanyent segurament a una tasseta de cronologia contemporània, en la cubeta del vessant sud.

Valoracions

La interpretació de la cubeta resulta una mica problemàtica. Malgrat no haver excavat en extensió al seu interior, els materials aportats pel sondeig realitzat contra la

paret de roca no retrocedeixen més enllà de la segona meitat del segle XX. Tampoc no podem suposar una funció com a aljub, car no s'hi han trobades restes de tractament impermeabilitzant, necessari per a evitar la filtració de l'aigua en un mitjà calcari com és el de la penya del castell. Els pocs materials baixmedievals trobats no tenen context fiable, ja que són fruit de l'escorrentia des del castell, de la mateixa manera que una gran quantitat de material constructiu que pertany a la segona meitat del segle XX, relacionat amb total seguretat amb les obres de reconstrucció de la fortalesa. Hom plantejà la hipòtesi que fos una mena de magatzem, pòsit o punt d'ocultació d'emergència, o fins i tot un refugi temporal del tipus cova de pastor, però allò cert és que, ara per ara, resulta complicat establir una funcionalitat determinada per a aquesta estructura tancada.

Respecte l'esperó del Bou, aquesta és una construcció defensiva avançada que no està preparada, pel que sembla ara mateix, per a dotar-la d'artilleria. La seua funció no és més que la de vigilància, en controlar el punt cec que es produeix des del recinte inferior cap al vessant nord de la muntanya, i sobretot batre els tres fronts que domina: el sud, el nord i la plataforma d'accés a la fortalesa. La seua posició, a la dreta de l'envà d'entrada, permet fustigar amb facilitat els atacants davant un possible assalt, unes mesures defensives bastant antigues que poc efectives resulten en el context de la guerra pirobalística i que en xicoteta mesura expliquen l'escassa adaptació del castell de Sax a la pólvora i la poca resistència que oferí quan l'assetjà el comte de Cocentaina a les acaballes del segle XV amb una sola bombarda.

Pel que pot intuir-se, l'esperó del Bou formaria un recinte obert, limitat per quatre paraments un dels quals, almenys, comptaria amb un caminal: precisament es tracta del mur que dona contra l'ingrés al castell. La nostra hipòtesi és que tots ells es trobarien crestejats per merlons de maçoneria, com els que encara s'hi conserven a la muralla sud del recinte jussà. Amb els dos sondeigs practicats hem pogut calcular la potència dels paquets de reblit i conéixer de manera efectiva que, o bé aquest espai fou completament buidat abans de terraplenar-lo, o que funcionà com a abocador de les restes de construcció produïdes durant les obres de reconstrucció que sofrí la fortalesa a les dècades de 1960 i 1970. En un futur, doncs, quan es plantege reprendre l'activitat arqueològica a l'indret, la tasca de buidat de tot el paquet superior, contemporani, resultarà molt més senzilla.

Per últim, resta esbrinar la naturalesa de les restes constructives a què condueixen els graons tallats en la roca de l'elevació enfrontada a l'esperó del Bou. No és senzill fer hipòtesis al voltant. Els murs no són gruixuts (les restes localitzades no amiden més de 0,20-0,30 m d'amplària, a la qual cosa cal afegir llur dolentíssim estat de conservació) i no hi romanen més que uns pocs centímetres d'alçada, de manera que és gairebé impossible conéixer-ne l'aspecte original. Malgrat tot, s'han pogudes resseguir les línies, donant com a resultat una planta poligonal irregular molt semblant a la de l'esperó del Bou, apuntada cap a l'oest (on la pujada des de la vila de Sax s'estreteix entre aquest punt i la formació coneguda com el Bou, al costat de la qual s'hi troba l'esperó). L'envà s'hi trobaria al lloc on els graons tallats en la roca acaben, deixant pas a un espai en teoria buit, envoltat de murs i, allò que resulta més cridaner, avançat i exempt de la fortalesa, com una mena de torrassa almenara. Sobre la roca no

s'ha conservat cap tipus d'estrat, de manera que la roca nua no ens aporta cap tipus d'informació. Sí es va poder documentar, però, un forat de secció circular proper a les restes del parament nord, la qual cosa ens podria portar a pensar, amb moltes reserves, en peus drets per a sostenir alguna construcció auxiliar a l'interior de l'estructura; de la mateixa manera, van documentar-se alguns retalls antròpics en la plataforma. Malgrat tot, la seua funció continua sent desconeguda.

Bibliografía:

AL-HIMYARI (1963): *Kitab ar-Rawd al-Mi'tar fi habar al-aktar* («El jardín perfumado»), trad. al castellano de M.P. Maestro, Textos Medievales, 10, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza, Aragón y Rioja, Valencia.

AZUAR RUIZ, R. (1981): *Castellología medieval alicantina. Área meridional*, Instituto de Estudios Alicantinos, Diputación de Alicante, Alicante.

AZUAR RUIZ, R. (1983): "Panorama de la arqueología medieval de los valles alto y medio del Vinalopó (Alicante)", *Lucentum*, II, Universidad de Alicante, Alicante: 349-383.

AZUAR RUIZ, R. (1989): *Denia islámica. Arqueología y poblamiento*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Diputación de Alicante, Alicante.

AZUAR RUIZ, R. (1994): "Formación y consolidación de los territorios castrales en época islámica. Los husun del Vinalopó (Alicante). Siglos VIII al XI", *Fortificaciones y Castillos de Alicante. Valles del Vinalopó*, Asociación Española de Amigos de los Castillos – Caja de Crédito de Petrel, Petrer: 67-102.

BAZZANA, A. (1980): "Eléments d'archéologie musulmane dans al-Andalus: caractères spécifiques de l'architecture militaire arabe de la région valencienne", *Al-Qantara*, 1. *Revista de Estudios Árabes*, CSIC, Madrid: 339-364.

BAZZANA, A. (1983): "La défense des communautés rurales dans l'Espagne musulmane", en A. Bazzana y A. Humbert (eds.): *Prospections aériennes. Les paysages et leur histoire. Cinq campagnes de la Casa de Velázquez en Espagne (1978-1982)*, Collection de la Casa de Velázquez, 10, Casa de Velázquez, Madrid: 105-122.

BAZZANA, A. (2002): "Morfología y papel de los castillos musulmanes (siglos X-XIII): la Ribera y otros ejemplos", en A. Furió y J. Aparici (coords.): *Castells, torres y fortificacions en la Ribera del Xúquer. VIII Assemblea d'Història de la Ribera* (Cullera, 2000), Universitat de València, València: 19-50.

BAZZANA, A. y GUICHARD, P. (1984): "Les sites castraux de la région valencienne au Moyen Âge", en R. Comba y A.A. Settia (eds.): *Atti del Convegno Castelli, storia e archeologia* (Cuneo, 1981), Comune di Cuneo-Regione Piemonte, Torino: 39-52.

BAZZANA, A.; CRÉSSIER, P. y GUICHARD, P. (1988): *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*, Série Archéologie, 11, Casa de Velázquez, Madrid.

FERRER I MALLOL, M.T. (1998): "La conquesta de les comarques meridionals valencianes per Jaume II", *Quaderns de Migjorn*, 3. *Revista d'Estudis Comarcals del Sud del País Valencià,* Associació cívica per la normalització del valencià, Alicante: 9-26.

FERRER I MALLOL, M.T. (2003-2004): "L'endemà de la pau de Torrellas (1304). El nou mapa senyorial a la vall del Vinalopó", *Revista del Vinalopó*, 6-7, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer: 11-22.

GALVAÑ CASTAÑO, R. y VÁZQUEZ HERNÁNDEZ, V. (2010): "Los graffiti medievales del castillo de Sax", en C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax,* Musulmanes y cristianos, 3, Museo de la Universidad de Alicante – Ayuntamiento de Sax, Sax: 61- 66.

GARRIDO I VALLS, J.D. (2003-2004): "La conquesta de la vall del Vinalopó per Jaume II", *Revista del Vinalopó*, 6-7, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer: 23-37.

GIL PELÁEZ, F. (1998): "Asedio a la fortaleza de Sax por el conde de Cocentaina (1476)", *El Castillo de Sax*, 6, Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax: 25-27.

GIL PELÁEZ, F.J. (coord.) (2005): *Historia de Sax*, vol. III, Comparsa de Moros – Ayuntamiento de Sax, Sax.

HERRERO OCHOA, B. (2005): *La villa de Sax. Estudio histórico acerca de la misma y Nuevas Embajadas*, edición original de 1905 y nueva edición en 1964, Ayuntamiento de Sax – Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax.

HERRERO OCHOA, B. y JUAN Y MARCO, F. (1923): *La villa de Sax (Monografía histórica)*, Tip. J. Vicente, Villena.

LINARES ESTEVE, A. y HERNÁNDEZ GANGA, J.B. (2002): *Álbum de Sax*, Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax.

LÓPEZ SERRANO, A. (1998): "La toma de posesión de la villa y castillo de Sax por Diego López Pacheco en 1486", *El Castillo de Sax*, 5, Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax: 26-29.

MENÉNDEZ FUEYO, J.L. (2010): "La conquista feudal en las tierras de Sax. Hueste, cabalgada y resistencia andalusí en la frontera meridional (1239-1280)", en C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax,* Musulmanes y cristianos, 3, Museo de la Universidad de Alicante – Ayuntamiento de Sax, Sax: 31-43.

NAVARRO POVEDA, C. (1994): "Los castillos y el poblamiento en época bajomedieval en los valles del Vinalopó (Alicante)", *Fortificaciones y Castillos de Alicante. Valles del Vinalopó*, Asociación Española de Amigos de los Castillos – Caja de Crédito de Petrel, Petrer: 103-165.

NAVARRO POVEDA, C. (2010): "El castillo de Sax en época islámica: aproximación al estudio de los materiales cerámicos (siglos X-XIII)", en C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax,* Musulmanes y cristianos, 3, Museo de la Universidad de Alicante – Ayuntamiento de Sax, Sax: 13-21.

PONCE HERRERO, G. (coord.) (2011): *Sax, de lugar a villa de realengo. Ss. XIII-XVI*, Universidad de Alicante – Ayuntamiento de Sax, Sax.

PONCE HERRERO, G. y VÁZQUEZ HERNÁNDEZ, V. (1997): "Aprovechamientos hidráulicos medievales y urbanismo en Sax", en M.C. Rico Navarro *et alii* (coords.): *Agua y territorio*. *I Congreso de Estudios del Vinalopó* (Petrer-Villena, 1997), Centre d'Estudis Locals de Petrer – Fundación José María Soler de Villena, Petrer-Villena: 273-288.

SÁEZ SÁNCHEZ, C. (1982): "Los sitios de Sax y Chinchilla en la conquista del marquesado de Villena (1476)", *Anuario de Estudios Medievales*, 12, CSIC, Barcelona-Madrid: 585-596.

SÁNCHEZ I SIGNES, M. (2010): "El recinte oriental del castell de Bairén (Gandia)", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 19, Ajuntament d'Alcoi, Alcoi: 137-156.

SÁNCHEZ I SIGNES, M. (2011a): "Excavaciones en el castillo de Sax: primera campaña de sondeos y resultados preliminares", *El Castillo de Sax*, 32, Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax: 85-89.

SÁNCHEZ I SIGNES, M. (2011b): *Informe preliminar de los trabajos realizados en el espolón del Buey y ladera sur del castillo de Sax (Alicante)*, original depositado en Conselleria de Turisme, Cultura i Esport.

SÁNCHEZ I SIGNES, M. (en prensa): "El castillo de Sax (Alicante): análisis arqueológico, arquitectónico y funcional de una fortaleza del valle del Vinalopó (ca. s. XII/XIII – XVI)", *Arqueología y Territorio Medieval*, Universidad de Jaén, Jaén.

SEGURA HERRERO, G. y SIMÓN GARCÍA, J.L. (2000): "Excavaciones arqueológicas en el albacar del castillo de Sax", *El Castillo de Sax*, 9, Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax: 3-9.

SIMÓN GARCÍA, J.L. (2010a): "El castillo de Sax en el siglo XV: "peón de torre" del Marquesado de Villena", en C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax,* Musulmanes y cristianos, 3, Museo de la Universidad de Alicante – Ayuntamiento de Sax, Sax: 67-75

SIMÓN GARCÍA, J.L. (2010b): "Imágenes de la restauración del castillo de Sax (1965-1971)", en C. Doménech Belda (ed.): *El mundo medieval en Sax,* Musulmanes y cristianos, 3, Museo de la Universidad de Alicante – Ayuntamiento de Sax, Sax: 45-59.

SIMÓN GARCÍA, J.L. y SEGURA HERRERO, G. (2001): "El castillo de Sax (Alto Vinalopó)", en G. Segura y J.L. Simón (coords.): *Castillos y torres en el Vinalopó*, Col·lecció l'Algoleja, 4, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, Petrer: 89-100.

SIMÓN GARCÍA, J.L. y SEGURA HERRERO, G. (2002): "La torre del homenaje del castillo de Sax: análisis, propuestas y preguntas", *El Castillo de Sax*, 13, Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax: 26-37.

TENDERO FERNÁNDEZ, F.E. (2000): "El castillo de Sax: avance del estudio de su material arqueológico", *El Castillo de Sax*, 10, Asociación de Estudios Sajeños-Grupo Amigos de la Historia de Sax, Sax: 3-7.

Vista general del castell de Sax. Dins dels cercles vermells, àrees dels sondeigs 1, 2 i 3.

Paredat de tancament de la cubeta del vessant sud.

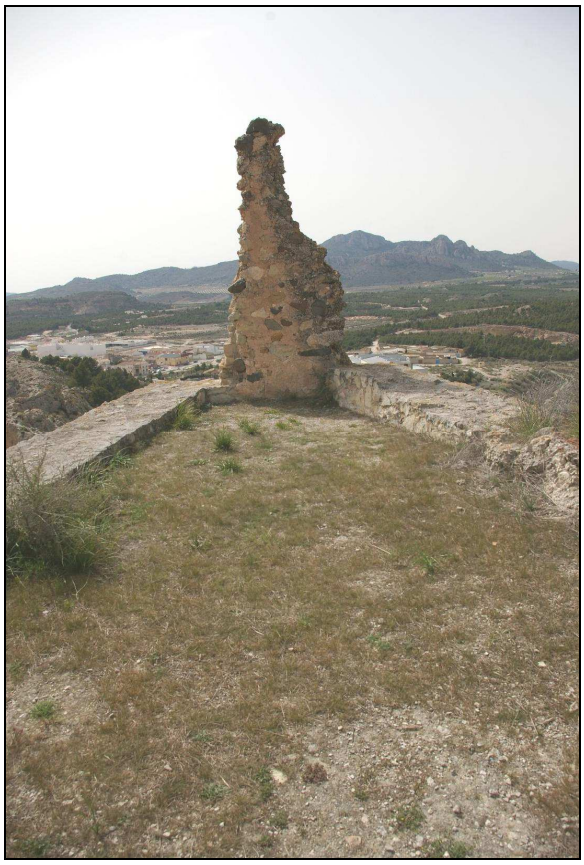

Interior de l'esperó del Bou.

Graons d'accés al caminal del mur est de l'esperó del Bou, apareguts durant la neteja d'aquesta zona.